

SÁRA SÁNDOR: KRÓNIKA

A krónikás humánuma

SÁRKÖZY RÉKA

SÁRA SÁRA KRÓNIKÁJA A 2. MAGYAR HADSEREG DONI KATASZTRÓFÁJÁRÓL NEM CSAK A XX. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEM EGYIK ELHALLGATOTT TRAUMÁJÁT BESZÉLTE EL, A FILMES SZÓLÁSSZABADSÁGNAK IS TÁGABB TERET NYITOTT.

A XX. századi magyar történelem bizonyos traumatikus témái csak a privát emlékezet részeként hagyományozódhattak tovább, 1945 után lehetetlen volt a második világháborús tapasztalatok kibeszélése azoknak is, akik végigélték és elszenvedték következményeit. Meg nem írható történet lett a magyar világháborús részvétel *egésze is*, minden olyan értelmezési kísérlet, amely eltért a hivatalos, a szovjet szempontoknak alárendelt történeti megközelítéstől, akár tudományos munkákban, akár publicisztikában tilalom alá esett.

Ilyen politikai közegben készült el, harmincegy éve, Sára Sándor úttörő dokumentumfilm-sorozata, a *Krónika – A második magyar hadsereg a Donnán*. A sokáig elhallgatott háborús történet hatalmas erővel szólalt meg, hiába próbálták korlátozni nyilvánosságát, újfajta narratívát teremtett Magyarországon a múlt elbeszélésére. Az alkotók kiindulópontja, hogy a dokumentumfilm a múlt el nem mondott történeteinek igazi fóruma lehet, ezzel a sorozattal nyert bizonyosságot. Bár érdemeit mindenki elismeri, a 70. évforduló kapcsán ismét felfedezett sorozat számos olyan új kritikát kapott, amely megkérdőjelezte a filmsorozat hitelét néhány fontos kérdésben.

Dombrády Lóránd részletes analízise¹ egészen új kontextusba helyezte Sára Sándor dokumentumfilmjének kritikai megközelítését, melyben leginkább az alkotók gondolkodásának politikai hatásoktól mentes függetlenségét és a túlélők felidézte történetekbe foglalt tények történelmi hitelét kérdőjelezte meg – nem vitatva, sőt méltatva a sorozat egyéb érdemeit. Szerinte a *Krónika* azt a kádárista álláspontot képviseli, amely a doni hadsereg pusztulását a hadvezetés, vagyis a Horthy-rendszer egyik

legnagyobb bűnéül rója fel, eltúlozva a veszteségeket, hogy a történetből minél súlyosabb kép, egy új Mohács víziója rajzolódjon ki. „A politika által kinyilvánított és megdönthetetlennek számító történetet kellett hinni és hirdetni, így a történetek objektív feltárásának kísérlete sokáig meg sem kezdődhetett. Nem az események történeti bemutatása, de azok elítélése volt a cél.”

Dombrády álláspontját osztja Ungváry Krisztián (*Mítoszok a Don-kanyarról* – index.hu/ 2013/01/17) is, aki a doni katasztrófa évfordulója apropóján három mítoszzal kíván leszámolni: 1. Nem meghalni küldte a hadvezetés a Don kanyarba a hadsereget, hanem a lehetőségekhez mérten maximálisan felszerelve indultak útnak. 2. Mítosznak tartja a „második Mohács” képét is, amely a sorozatból is kirajzolódik. A harmadik mítosz, mellyel le kíván számolni Ungváry az, hogy a magyar katonák jó viszonyban voltak a helyi lakossággal, jobban viselkedtek velük, mint a németek, és felhívja a figyelmet arra, hogy kevés szó esett a magyar katonák kegyetlenkedéseiről, holott „több ezer”² falut égettek fel Oroszországban, és nem voltak semmivel sem jobbak, mint a németek. Előadásomban kizárólag ennek a harmadik „mítosznak” erednék a nyomába, és szeretném bebizonyítani, hogy a filmsorozatból kirajzolódó kép sokkal árnyaltabb és bonyolultabb, mint a barátkozás vagy kegyetlenkedés egyszerű ellentétpárjának felállítás. Az én céloom nem a történeti igazság vizsgálata volt, a tényeket tárják fel a történettudomány szakmunkái. Nem abból indultam ki, hogy *mit* mesél, aki mesél, hanem elsősorban abból, hogy *milyen elemeket emel ki* a múltból, és *miért épp azokat*, amelyeket aztán emlékké szerkeszt a kamera előtt. Hogyan rajzolódna

ki ezekből a második magyar hadsereg hétköznapijai a Don folyó mellett 1942 tavaszától 1943 borzalmas januárjáig és a hazatérésig.

A *Krónika* alkotóinak elsődleges célja nem az eseménytörténet pontos rekonstrukciója volt. Természetesen hitelességre törekedtek, olyan eseményeket, harctéri epizódokat kerestek, amelyek több elbeszélésben is előfordultak, tehát igazolták egymást. Ha az interjúalany nyilvánvalóan lódtított, mellévágtak egy helyesbítő mondatot egy másik szereplőtől. Az ellenőrzésre a munkaszolgálatosokkal készített interjúk is lehetőséget adnak: olykor megerősítik, olykor cáfolják a katonák beszámolóit. Helyzetükből adódóan ők nemcsak kívülről, de kritikusan is látják, és jogfosztottságukban, megaláztatásukban távolságtartóan szemlélik a hadsereget. Beszámolóik nélkül nem is lehetne reális képet alkotni a katonák és a munkaszolgálatosok bonyolult viszonyáról.

Sem a harci események tudományos rekonstrukciója, sem a bevonultak szociológiai összetételét reprezentáló minta létrehozása nem érdekelte az alkotókat, érzelmi hatást akartak kiváltani, ez vezette őket a vágás során – vagyis filmet készítették, nem tanulmányt. Minden szereplő, közkatona, munkaszolgálatos és tiszt egyenrangú, valamennyien saját emlékeikből építik fel, mondatról mondatra saját, szuverén emlékművet a doni 2. magyar hadseregről, a magán-élművek sokaságából pedig felépül a nagy, közös mementó is, amelynek létrehozása alkotók és megszólalók legfőbb célja volt. Ugyanakkor igaza van Dombrády Lórándnak és más bírálóknak, ha más szemmel nézve a felsorolt epizódokat, észreveszik bennük az ellentmondásokat, sőt néhány öreget műnchauseni tódítással vádolnak, mert eltűnőzzük a hideget, a megtett kilométereket, a tisztek kegyetlenkedéseit, felnagyítják saját helytállásukat, érdemeiket. Azt azonban fontos észrevenni, hogy hiába igazak ezek a történelmi észrevételek, a sorozat egészének hiteléhez mindennek nincs sok köze. Számít-e, hogy nem volt mínusz 45 fok, csak mínusz 25? Hogy nem negyven-ötven kilométert gyalogoltak, hanem csak harmincat? És miért ne lehetne ez nekik személyes Mohácsuk? A trauma attól még trauma marad, amely meghatározta a Dont megjárt katonák egész hátralévő életét. A pontatlanságok mindössze annyit jelentenek, hogy

az elbeszélések közvetlen történeti forrásként nem használhatók fel, hiába tűnhet még ma is az események kincs-bányájának a film. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egy ilyen emlékmű morálisan megkérdőjelezhetetlen. Dombrádyknak abban van igaza, hogy a visszaemlékezők pontatlansága lehetetlenné teszi egy százszázalékosan reális, a tényeknek *mindenben* megfelelő kép kialakítását a hadsereg doni szerepléséről a film alapján. Másfelől abban is, hogy „A csata leírásához hozzátartozik az egymásnak feszülő felek harcának egyenértékű bemutatása. Esetünkben erről aligha lehet szó. A rendelkezésre álló felemás anyaggal a cél nem érhető el. A szovjet hadsereg hazájukért harcoló katonái ismeretlenek maradnak.”

A doni katasztrófa történetében voltak bizonyos tematikai csomópontok, melyek „adták magukat”, több elbeszélésben helyet kaptak, mert olyan erős hatásuk volt az elbeszélőre, hogy negyven év után is kiemelkedtek az események hosszú sorából. Ezek a motívumok árulják el, hogyan vélekedtek a Don túlélői az őket érintő fontos kérdésekről, tanúszkodnak az egykori katonák gondolkodásmódjáról, és ha

„Célja nem a történelmi igazság vizsgálata”

(Sára Sándor: Krónika)

valahol, itt kereshetjük Sára, Csoóri és Hanák műtszemléletének nyomait is. A témákat a visszaemlékezők emelik ki, köréjük gyűjtve mindazt, amit fontosnak tartanak elmesélni. Természetesen kiemelkednek közülük a harcok leírásai: hídfőcsaták, az állóharc, az orosz áttörés, a magyarok kitörése. Engem inkább az ezeket körülvevő „járulékos elemek” vonzottak, amelyek ráadásul könnyen meghatározhatók, mert nagyjából minden szereplőnél azonosak: a bevonulás és a búcsú képei, szóba kerül, hogyan viszonyultak a katonák a nekik szánt doni szerephez, beszélnek a munkaszolgálatosokról, velük való kapcsolatokról. Már odafelé sokkolja őket az ehezó lengyel lakosság és a kényszermunkára kihajtott, agyondolgoztatott és ugyancsak ehezó zsidó nők látványa, sok-sok apró történet alkot mozaikot. Fontos számukra, hogy elmondják elítélő véleményüket azokról a német alakulatokról, amelyekkel a doni megszállás különböző szakaszaiban összetalálkoztak és konfrontálódtak. A köz-katonák epizodikus történeteit egészíti

ki, emeli tágabb összefüggésekbe a tisztok elbeszélése a hadsereg hiányos felszereléséről, a küldetés kockázatainak mérlegeléséről, helyzetelemzéseik, beszámolóik a németekkel vagy a fővezérséggel folytatott tárgyalásokról.

A helyi lakossággal való együttélés történeteit az utókornak nem könnyű megérteni. Sok elemből állnak, mint ahogy a katonák is sokfélék voltak, és a szerepek, amelyeknek jó részét nem is maguk választották, csak megnehezítették nekik az utólag is vállalható, ember-séges viszony kialakítását. (Az alábbi idézetek forrásai a filmsorozat interjúi.)

A Don felé tartó hosszú menet közben gyakori volt a konfrontáció a helyi lakossággal, partizánok lakta vidéken haladtak keresztül. A partizánoktól való félelem néha jogos volt, néha eltúlzott, de ez a veszély adta az indokot a történeti kritikák szerint a filmekben hiányosan ábrázolt túlkapaszkodásokra, kegyetlenkedésekre. Az alábbi példák bizonyítják, hogy Sára Sándor és alkotótársai nem sikerülték át efelett, nem rajzoltak

makulátlan képet a magyar hadseregről.

„Nem lehetett megállapítani ki a partizán, ki nem. Vágták a fát, vagy éppen kapáltak, vagy ki mit dolgozott, csak azt vettük észre, hogy az úton, a kő alatt ott a tányérakna, és aztán végig tele van. Akkor épp nem sebesült meg tőlünk senki, nem csinált, csak zűrzavart. Aztán ha elment a körzetet biztosító járőr, nem talált ott mást csak munkásembereket.” Magass Miklós említi, hogy magyar katonasírokon olyan feliratokat helyeztek el, hogy a holtak „partizánok áldozatai” és a tisztok kegyetlen retorziókra szólították fel a katonákat, köztük őt is, hogy erre buzdítsa őket. Nem tette meg, mert ez ellentétes volt meggyőződésével. Rummy Lajos azt említi, hogy vállalva a németekkel a konfliktust, megtagadta Sinej falu felégetését, mivel ott partizán-tevékenységet nem tapasztalt. Ezt Dr. Kádas Zoltán állatorvos meg is erősíti, sőt kiegészíti azzal, hogy a falut ezután a németek felgyújtották. Károly János honvéd elbeszélésében a németek egyszerre három falut gyújtottak fel. Gyakori volt a túszedés a lakosságból: ha partizántámadás érte őket, a túszoikat kivégezték. Túszoikat németek is, magyarok is egyaránt szedtek. Ha pedig egy falura partizán-tevékenységet fogtak, azt megtizedelték. Magass érzékletesen meséli el, hogyan volt tanúja egy öregember, egy asszony és egy kislány hármass kivégzésének, leírja, hogyan emelte fel az egykori bécsi tornatanár a kislány kettős copfját gyengéden az egyik kezével, hogy tarkón löhesse a másikkal... Magyar csendőrök viszont Sallai Elemér egykori munkaszolgálatos történetének szereplői. „A vízmosta mélyedésbe, tőlünk kb. 20 méterre, nem számolhattam meg, utóbb tudtam meg, hogy 68-an voltak, 40 és 50 év közötti emberek, jobbára parasztok, földműves külsejű emberek és három-négy 15-16 éves kamasz. A túlsó oldalon, fenn, a vízmosta mélyedés partján csapat csendőr állt felsorakozva, lábhoz tett fegyverrel. Mellettük egy csoport tiszt cigarettázva csevegett, köztük felismertem a mi tüzérszázlósunkat. Tűzparancsot vezényelt az egyik tiszt, további tűzparancsok hangzottak el. Mire ezek összeestek, egy 60 év körüli bácsi jött botladozva, egy zsákot cipelt a hátán. Menet közben a csendőrök puskatussal noszogatták. Lekergették a hulladomb tetejére, ott aztán őt is agyonlőtték.”

A magyar csapatok idővel berendezkedtek, beszállásolták magukat az ukrán

portákra, ahol csak asszonyokat és gyerekeket találtak, elkezdődött a több mint féléves együttélés. Sokan elmondják, hogy kedvesen fogadták őket, az egymásra utaltságban sajtóságos együttműködés alakult ki közöttük. Az elbeszélésekből kirajzolódó kooperáció oka nem a magyar katonák „jósa” és nem is a visszaemlékezés kritikátlan, múltat szépítő konstrukciójából származó látás. Az együttműködésnek közös tétje volt: a túlélés, kovásza pedig a hétköznapok unalma, a tétlenséget rosszul viselő katonák által nehezen felépített napi szokásrend. A katonák szereztek ezt-azt: maradékot a konyháról, tehenet, kecskét, ami éppen akadt, az ukrán asszonyok pedig etették őket. „Hát ezt a családot én tartottam el kosztal, mert sosem feküdtek le, amíg én haza nem mentem. Az öreg néni mindig főzött valamit, s azt a fagyos, jeges kenyeret szétvertem csákánnyal, beletettem (az ételbe), és nagyon jó volt. Így aztán megvoltunk nagyon szépen ezzel a családdal a visszavonulásig, hanem előtte ki kellett volna üríteni a falut. Mondtam a szolgálatvezetőnek: Engem kímélj meg ettől. Azt mondja: Miért, sajnálod őket? Mondom: Igen, gondolj arra, hogyha a tiedet így kizavarnák a faluból.” A katonák jórészt parasztemberek voltak, akik paraszti környezetbe kerültek, melyből hiányoztak a férfiak. Gazdaként is gondolkodtak, nemcsak egy megszálló hadsereg katonájaként. Tavasszal érkeztek, érezték a vetés kényszerét: „Sose felejtem el, egyik nagydarab csepeli gyerek kicsit feljavította a megmaradt lovait és kiment szántani, mint egy ottani polgár. Aztán mondom is neki, te mit csinálsz, az elenség földjét szántod? Nagyon találó megjegyzése volt. »Főhadnagy úr, a föld sehol se ellenség. Itt a tavasz, azt meg köll szántani, mert kenyér köll.«” A Don vidéke fában szegény terület, jött a hideg, télen a tüzelőhiány gyorsan problémaként jelentkezett. Kivágtak hát minden fát, amit találtak, és ez rossz érzéssel töltötte el őket: „Dermedt hideg bunkerokban kellett lennünk. Ha fűteni akartunk, igényelni kellett egy bányafogatot harminc kilométerre, és kivágni az orosz almafáját, amit ő negyven éve keservesen nevelt. Sírt az asszony, hogy ne vigyük, ez neki kell, de hát kellett. És én féltok, hogy a Don környékén egész kert-élektáratok pusztíthatunk ki.” (Lengyeltyóti János) A katonáknak lelkiismer-

ret furdalása volt, tudták, nem helyes, amit tesznek, de megtették, mert ezt kívánta túlélésük. Voltak túlkapások, kegyetlenkedések, ezekben ők is részt vettek, ez tény. A filmben szereplők természetesen mindig csak tanúi voltak ezeknek, sose résztvevői. Jelen voltak, de – ezt állítják – ők nem gyilkosok. Bonyolult helyzetekben kellett azonnali döntéseket hozniuk – és legtöbbször nem is adatott meg nekik a döntés szabadsága. Elbeszéléseiből ugyanakkor felszínre kerülnek olyan történetek is, amelyek rájuk sem vetnek túl jó fényt, ezt ugyan vállalják egy bizonyos mértékig, de azért vannak határok. A fent említett falut például bizonyosan kiűrtették, és nagy valószínűséggel fel is égették, de ez az interjúban már nem hangzik el. Nem tudhatjuk, mi hogyan történt a valóságban, akkor, ott a Donnál, de ezt nem lehet a filmsorozaton számon kérni, mert nem ez volt az alkotók szándéka.

A *Krónika* legfőbb célja az volt, hogy megadja a dicső halál jogát az elesetteknek, a méltó gyász lehetőségét a túlélőknek és a hozzátartozóknak. 1982-ben ez csak úgy volt lehetséges, ha morálisan elfogadható képet rajzol a 2. magyar hadseregről – a megszólalókról egyenként és a hadseregről annak teljességében –, hogy felépülhessen az addig hiányzó virtuális sír vagy emlékmű. Az alkotók kiindulópontként elfogadták a Nemeskürty István által 1972-ben behozott új elemet a Don-kanyarban történetek narratívájában: a feláldozott hadsereg képét (*Requiem egy hadseregért*), egyik legfontosabb interjúalanyuk pedig Kádár Gyula egykori vezérkari ezredes volt, akinek 1978-ban megjelent emlékirata (*A Ludovikától Sopronköhidáig*) bizonyosan hozzájárult a sorozat tartalmi kereteinek kialakításához. Az a formai megoldás, hogy egymás mellett, gyakran egymásra vágva, egyenrangúan szerepeltetnek törzstisztet és közkatonát, jelzi, hogy megítélésükben egy oldalra kerültek valamennyien, nem egymással szemben áll vezető és vezetett, közös vonásuk, hogy áldozatok. A kibeszélés csak a pozitív elemek erősítésével volt lehetséges. A személyes történetek elemeiből pedig óhatatlanul mítosz épül fel, melyet csak megerősít, hogy szemben áll a hadseregről külső nyomásra kialakított, kanonizált, egyedül érvényes, egyértelműen és teljes mértékben elítélő hivatalos álláspont-

tal, amely a hadsereget egyöntetűen fasisztának minősítette. Az önkényeskedések hangsúlyosabb szerepeltetése megfelelt volna a külső elvárásoknak, de az alkotók éppen ezt a statikus sémát próbálták lebontani, árnyalni. A kommunista történelemmagyarázatban a politikai ítélet együtt járt a differenciálatlan erkölcsi ítélettel, melynek egyik kommunikációs eszköze az elhallgatás volt. Sáraék ezt az ítéletet mindenképpen cáfolni kívánták a sorozattal, de csak óvatosan tehették. Nem lehetett nekik sem átsiklani a valós túlkapások, kegyetlenkedések, statáriális eljárások, kivégzések felett, nem is beszélve arról, hogy a magyar csapatok a németek szövetségeseiként, megszálló katonákként érkeztek a Don mellé. Nem hallgatták el ezeket a tényeket sem, a munkaszolgálatos interjúk, a partizánokkal kapcsolatos emlékezések bővelkednek a rettenetben. Mégsem ez marad meg fő benyomásként a nézőben, mert a filmsorozat a drámaisága elsősorban nem ezekből a részletekből származik. A túlélésért folytatott harc, a mindenki által átélt közös tragikum, az elhagyatottság, a reménytelenség, a csalódottság érzése, az átélt fizikai kínok emléke vegyül össze a történetek tartalmi elemeivel, és épít fel a nézőben az összképet a 2. magyar hadseregről. A megszólalók mellett ott áll az áldozatok mindenkori morális hitele. Az alkotóknak sikerült áttörniük a hallgatás falát, visszaadták a katonák múltját, ez fontos érdeme a filmnek. Igyekeztek apolitikusak maradni, a humánus motívumot emelve ki a történetekből. Ez a hozzáállás az, amely a filmet – a történelmi kritika tárgyává tehető részletkérdések ellenére – maradandó és ma is érvényes alkotássá emeli.

A Sára Sándor – Gaál István emlékkonferenciára készített előadás szövege.

2013. szeptember 27–28. ELTE Művészeti és Médiakutatási Intézet.

JEGYZET:

¹Dombrády Lóránd: Emlékezés egy negyedszázad előtti krónikára. A magyar 2. hadsereg katonáinak vallomása az 1943. januári harcokról és a történelmi realitás. *Hadtörténeti Közlemények* 2011. június, 546–564.

²<http://m.168ora.hu/itthon/ungvary-leszamolni-don-kanyar-mitoszaival-108934.html>